

УДК 930.85(477):130.2

Заїка Тетяна

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК СПОСІБ КОНСТРУЮВАННЯ
НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Досліджується питання ролі літератури в формуванні українського модернізму. З'ясовуються особливості процесу конструювання нової ідентичності в українській культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: світоглядна парадигма, модернізм, мистецтво, література кінця ХІХ – початку ХХ ст., нова ідентичність.

Заика Т.

**УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КОНЦА ХІХ –
НАЧАЛА ХХ В. КАК СПОСОБ КОНСТРУИРОВАНИЯ
НОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Исследуется вклад литературы в формирование украинского модернистского канона. Выясняются особенности процесса конструирования новой идентичности в украинской культуре конца ХІХ – начала ХХ века.

Ключевые слова: мировоззренческая парадигма, модернизм, искусство, литература конца ХІХ – начала ХХ века, новая идентичность.

Zayika T.

**THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE END
OF XIX – THE BEGINNING OF XXTH CENTURY AS WAY
OF DESIGNING OF A NEW IDENTITY**

This work is devoted to the contribution of literature in the formation of the Ukrainian modernism. Features of process of designing of new identity in the Ukrainian culture of the end of XIX – the beginning of XX centuries have been clarified.

Key words: world outlook paradigm, modernism, art, literature of the end of XIX – the beginning of XX centuries, a new identity.

В історії людства зміна культурних епох завжди супроводжувалася зміною світоглядних парадигм. Не винятком став період кінця XIX – початку XX ст., що уособлював собою бунт проти традиційних систем мислення, проти непорушних доти позитивістських переконань у філософії та віянь натуралізму в мистецтві. Більшість дослідників (Л.Демська-Будзуляк, Д.Наливайко, С.Павличко) зазначають, що тогочасна художня творчість стала невід’ємною частиною кардинальних змін у світогляді, що проходили під гаслами естетики та філософії «нового мистецтва». Адже на межі XIX та XX ст. паралельно з оновленням мистецьких напрямків спостерігалось глибинне світоглядне перезавантаження, що за своїми масштабами та наслідками навіть перевищувало ті зрушення, які були характерними при переході від античності до середньовіччя й від середньовіччя до Нового часу [3, с. 44].

Повернення до неміметичного типу художньої творчості, тобто зміщення уваги митців з площини відтворення явищ зовнішнього світу до вираження світу внутрішнього (В.Винниченко); звернення до філософської проблематики і, як наслідок, – поглиблення психологізму (М.Євшан, М.Сріблянський); поява нового героя – активної жінки та розгубленого чоловіка (ЛесяУкраїнка, О.Кобилянська); повернення митцям право на свободу творчості (І.Франко), – усе це є досягненнями «нового мистецтва» кінця XIX – початку XX ст., де головним об’єктом дослідження виступає суперечлива, непересічна особистість. У світоглядній перспективі ці досягнення можна звести до єдиної формули, що має наступні компоненти: *індивідуалізм* (у модерному світі окрема особистість претендує на значущість), який проявляється в *праві на критику* (у своїй основі модерновий світ втілює ревізію усталених поглядів попередніх епох) і виражається через *персональність дії* (особливістю модерного часу є відповідальність суб’єктивного Я за свої вчинки, що є наслідками особистісного вибору та свободи).

Нове мистецтво, яке утворилося на зламі віків, той «глибинний переворот естетико-художнього мислення і творчості» [3, с.47] в науковій літературі прийнято називати модернізмом. Як феномен культури, модернізм з’явився на тлі загальної кризи кінця XIX ст., що постала як дисгармонія суспільного буття та дискредитація тогочасного культурного процесу та надій почат-

ку XX ст. на появу нового типу індивідуальності. Відтак зняряд-дям модернізму стало революційно-руйнівне збудження (пробудження) людської свідомості, а його стратегією – ліквідація панівного в XIX ст. реалізоцентризму [1, с. 54].

Домінуючим видом мистецтва в модернізмі прийнято вважати літературу. Адже від самого початку модернізм функціонував як літературний феномен, і лише на початку XX ст. поняття «модернізм» було екстрапольовано на інші мистецькі практики. У зв'язку з цим, в окремих дослідженнях обґрунтовується доцільність розмежування модернізму на «ранній» (1890-1910 рр.) та «зрілий» (1910-1926 рр.). Під раннім модернізмом розуміють виключно літературу, тоді як використання словосполучення «зрілий модернізм» вимагає уточнення, про який вид мистецтва йде мова. Лише «зрілий» модернізм дає підстави говорити про музику, живопис та кіно епохи модернізму.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. саме література виступала головним медіатором модернізаційних віянь. Вона була єдиним адекватним способом вираження тих соціо-культурних змін, що відбувалися в суспільстві. Література не просто описувала суспільно-політичні події. Вона провокувала тогочасну людину: вчила її ставити запитання про сутність людського буття, демонструвала право людини на самостійність, унікальність, відкривала для неї незвіданий доти світ свободи та переконувала, що відповідальність за свої вчинки не завжди є тягарем існування. Література кінця XIX – початку XX ст. – це живий дискурс, що протікає за загальним правилом «питання-відповідь». Літературний твір не є монологом письменника. Це виключно діалог, де право говорити має і автор, і читач.

З іншого боку, той факт, що модернізм зароджувався в лоні літератури, значно ускладнює розуміння його природи. Адже модернізм у літературі, або, як писав Ш.Бодлер, літературний модернізм – явище занадто широке. Понад сторіччя воно є предметом численних наукових розвідок. І незважаючи на це, сьогодні ми навіть не маємо чіткої дефініції поняття «модернізм». Усе, що напрацьовано – це лише окремі аспекти модернізму, які «кружляють» навколо дихотомії «традиція-новаторство» як однієї з центральних основ модерністського дискурсу. В цьому полягає складність модернізму. Його бажання експериментувати з формою та ритмом поетичного слова і, водночас, намагання на-

дати йому сакрального змісту, просто унеможливило сучасність поставити «крапку» в дослідженнях природи модернізму.

Незважаючи на те, що сьогодні відкритим залишається питання модернізму в українській культурі, більшість науковців, досліджуючи характерні особливості модерністського дискурсу, погоджуються з тим твердженням, що українська література кінця XIX – початку XX ст. мала неабияке значення в пошуках нової ідентичності. У.Еко писав: «Твір мистецтва, який учить розуміти мову по-новому і дивиться на світ свіжим поглядом, як тільки появиться як новинка, відразу ж стає взірцем. Бо він установлює нові звичаї у сфері кодів та ідеологій: після його появи нормальним буде таке розуміння мови і таке бачення світу, яке він показав. Постають нові коди і нові ідеології сподівань» [6]. Цим хотілося б підкреслити, що будь-яка література завжди виступає як кордон, який окреслює світоглядні параметри людини. Коли ж ми говоримо про літературу зламу епох, то ми не просто окреслюємо людину. Насправді ми формуємо нову людину, з новим світоглядом. Відтак українська література кінця XIX – початку XX ст. – це символічна межа між «старою» та «новою» ідентичністю. Як приклад, можна скористатися категоріями народницько-модерністського дискурсу, що мав місце в українській культурі зламу епох. Так, під «старою» ідентичністю слід розуміти людину народницького світогляду, для якої характерно примітивізм у думках та утилітаризм у діях, підпорядкованість колективному «ми» та необхідність принести себе в жертву на користь суспільного блага. «Нова» ідентичність передбачає появу вільної людини. Модерна людина усвідомлює фатальну загрозу для своєї ідентичності від сліпого підпорядкування себе суспільному ідеалу. В неї з'являється відчуття дистанції щодо себе та інших.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. формування «нової» ідентичності супроводжувалося критичним ставленням до цінностей та ідеалів, що були сформовані ще в Просвітництві та вже не мали нічого спільного не тільки з фактичним виміром дійсності, а й з її сутністю. Однак саме заради цих ідеалів нерозважливо жертвували тим, що історично склалося. Зокрема, в жертву приносили самоцінність людського існування, що означало підкорення людини ідеалам «раціональності» та її детермінацією через культивування категоричного імперативу І.Канта. Відтак

модернізм ставив першою вимогою «відродження» індивідуально-чуттєво світу кожної людини. У літературі акцент зміщувався зі суто зовнішнього прояву людської дії на її внутрішні мотиви. Формувалася нова особистість, що вже є звільненою від абстрактних цінностей. Ця особистість мала єдину мету – бажанням до самовизначення.

Конструювання нової ідентичності в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося з урахуванням низки важливих моментів [5, с. 270], що в сукупності відповідають головним вимогам модерністського дискурсу. По-перше, слід було чітко з'ясувати ставлення людини до свого минулого, традиції, зокрема визнання чи невизнання національного досвіду як фундамент модернізму. Поява й утвердження модернізму на українському ґрунті здебільшого походили з бажання оновити національну мистецьку парадигму ідейно й естетично. Разом з тим більшість митців обережно ставилась до новітніх віянь, часто їхня творчість розвивалася як полеміка з прихильниками народницької естетики, а ще частіше вони самі експлуатували народницьку естетику, риторику та термінологію [2, с. 32]. Українські модерністи інколи боялися своєї модерності, тим часом народницька традиція постійно модернізувалася в межах своїх головних принципів. Народницька культура як традиційна, як символ українства впливала на мову теоретизування модерністів. Зокрема, С.Павличко підкреслювала, що деякі тексти модерністів постають як колаж із народницької мови й народницьких ідей [4, с. 22].

По-друге, необхідно було встановити рівень кореляції української культури з європейським та світовим письменством. Це дозволяло усвідомити, що заклик вітчизняних модерністів до конструювання нової ідентичності не є їхньою забаганкою, а, насправді, є вимогою сучасності, і що ця вимога властива всім культурам світу. Зокрема, вже згаданий нами Ш. Бодлер закликав митців зосередитися на сучасному (модерному), швидкоплинному житті людини. Він був першим, хто спробував через поезію передати інтелектуальні роздуми, а не хвилинні враження збуреної уяви, як це робили романтики [2, с. 26]. У цьому контексті варто згадати і про Ф. Ніцше, творчість якого була філософським підґрунтям модерністських тенденцій у культурі. У властивій йому манері він заявляв про необхідність звернутися

до особистості без жодних зовнішньо-детермінуючих її чинників.

По-третє, слід було відшукати адекватний художній образ, який би повною мірою розкрив увесь потенціал нової ідентичності. Так, у модернізмі на зміну селянина приходять інтелігент. У зв'язку з цим у деяких дослідженнях навіть фігурує думка, що модерністи розглядали селянство як деяку пасивну, неосвічену масу, що є неохочою до боротьби за власні права. Пригадаймо С.Єфремова з його досить скептичним ставленням до модерністських уподобань О.Кобилянської. Він зазначав, що її народ різьнявся від «народу» Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша чи І.Нечуя-Левицького. Адже письменниця показала життя на селі, що позбавлене гармонії, руйнуючи цим самим народницький міф про «народ як єдину гармонійну силу». Вона вважала, що романтична чистота стосунків між людьми й сімейна гармонія – це міф. У селі, на землі панують насильство, інстинкти, сексуальні пристрасті, злоба сусідів, взаємна заздрість. Ці твердження О.Кобилянської стимулювали шукати причини кризовості людського існування. А причина одна – довгий час люди стримували свої внутрішні прагнення задля міфічної ідеї «блага всього народу». О.Кобилянська стверджувала, що будь-яке пригнічення рано чи пізно вибухне з більшою силою. Для того щоб цього не трапилось, людина має стати справжнім царем своєї долі. Насправді письменниця палко любила свій народ і глибоко вірила в його творчі сили та здібності.

Конструювання власної ідентичності завжди дозволяє людині адекватно оцінювати сучасність, сприймати та задовольняти її запити. За інших умов, сучасність сприймається як незрозуміла реальність, що постійно ставить людину в ситуацію «межовості» (К.Ясперс), доводячи її буття до абсурдності (А.Камю). Це подібно до того, як читати текст іноземною мовою, не знаючи (не розуміючи) самої мови. Адже щоб відкрити двері потаємного, необхідно підібрати правильний ключ. Своєрідним «ключем» до української сучасності кінця ХІХ – початку ХХ ст. й постала нова ідентичність, ідентичність модерної людини, яка формувалася в межах літературного дискурсу.

Література:

1. Батюк Г. Новаторство модернізму як негачія реалістичної традиції» [Текст] / Г.Батюк // Літературознавчі студії. – 2008. – Вип. 21. – Част. 1. – С. 53–57.
2. Демська-Будзуляк Л. Драма свободи в модернізмі. Пророчі голоси драматургії Лесі Українки: Монографія [Текст] / Л. Будзуляк-Демська. – К. : «Академвидав», 2009. – 184 с. (Серія «Монограф»).
3. Наливайко Д. Про співвідношення «декадансу», «модернізму», «авангардизму» [Текст] / Д. Наливайко // Слово і час. – 1997. – № 11-12. – С. 44–49.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі [Текст] // Теорія літератури / С. Павличко ; [упоряд.: В. Агеєва]. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – 679 с. – С. 21–425.
5. Поліщук Я. Література як геокультурний проект : монографія [Текст] / Я. Поліщук. – К. : «Академвидав», 2008. – 304 с. (Серія «Монограф»).
6. Эко У. Открытое произведение: Форма и неопределенность в современной поэтике [Текст] / У.Эко ; [перекл. з італ. : А. Шурбелева ; ред. : А. Миролюбова]. – СПб. : Академический проект, 2004. – 384 с.